

Lõuna-eesti larüngaalklusiilist.

On üldiselt tuntud tõsiasi, et lõuna-eesti murretes Võru- ja Setumaal esineb peale eesti ühiskeeles tarvitusel olevate konsonantide muu seas veel üks omapärane konsonant, mida vanemas foneetilises märkimisviisis ja ka setumurdelises kirjakeeles tähistatakse märgiga ʔ . Selle hääliku esinemise kohta toodagu mõni näide „Seto lugõmiku“ I osa järgi (lk. 139 jj.): *kävõõ* 'käia', *sinnä* 'sinna', *lõppi* 'lõppestid', *latsõ* 'lapsed', *saanu* 'saanud', *veljoga* 'vendadega', *midägi* 'midagi', *kae* 'vaata', *olõ-õi* 'ei ole', *kaemõ* 'vaatame; vaadakem', *ajoviitmäddä* 'aega viitmata', *är* 'ära', *innetõ* 'inetu' jne. Praeguse eesti keele foneetiline transkriptsioon tähistab kõnesolevat konsonanti märgiga ʔ . — Vastavas keeleteaduslikus kirjanduses on ühtlasi mainitud, et see konsonant on kõrisõlmes moodustatud klusiil või vähemalt kõrisõlme-häälik, kuid teatavasti ei ole olemas pretsissemat uurimust selle kohta, kuidas just toimub niisuguse kõrisõlme-hääliku artikulatsioon. Tähtsamad kirjuti- sed, mis kuuluvad siia, on järgmised. F. J. Wiede- m a n n i lõuna-eesti murdeid käsitlevas uurimuses „Versuch ueber den werroehstnischen Dialekt“ (1864), lk. 4 on öel- dud, et kõnealune konsonant on „eine eigenthümliche Aspiration am Ende“. Ühtlasi arvatakse, et see aspiratsioon ei ole nõnda tugev kui *h*. Teoses „Grammatik der ehstni- schen Sprache“ (1875), lk. 83 jj. on sama autor teisel arvamisel:

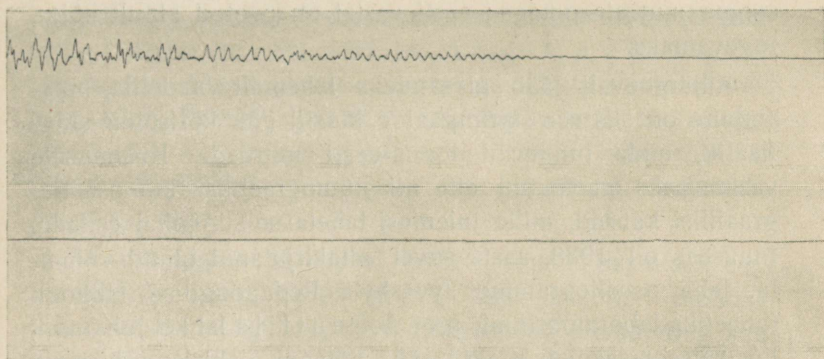
„Genau genommen beginnt kein Wort mit einem reinen Vocallaut, auch keine Mittelsilbe, wenn man den Anfangsvocal individualisiren und hervorheben will, so dass er nicht dem Schlusslaut der vorhergehenden Sylbe sich eng anschliesst, sondern es geht ihm ein schwacher Hauch, ein Druck des geschlossen gewesenen Kehlkopfs vorher. Diesen Spiritus lenis pflegt man an den genannten Stellen nicht zu schreiben, weil er — als unvermeidlich — sich dort schon von selbst versteht, im Ehstnischen aber ist eine Bezeichnung nicht zu entbehren, weil er bei den Werroehsten auch im Auslaute sehr deutlich ist. Man schrieb solche Wörter

bisher, weil sie auf keinen der sonstigen Consonanten ausgehen, mit dem blossen Vocal, und so lauten sie bei den westlichen Dörpتهsten auch wohl in der That, z. B., *lamba* (die Schafe) = *lamba* (des Schafes), bei den Werroehsten aber lauten diese Wörter verschieden, das erste lautet nicht mit dem reinen Vocallaut aus, wie das zweite, sondern mit demselben Druck des sich schliessenden Kehlkopfes, welcher durch den sich öffnenden dem Anlautsvocal vorhergeht, es ist daher wohl ganz angemessen *lamba'* (die Schafe) mit diesem aus dem Griechischen wohl bekannten Zeichen zu schreiben.“

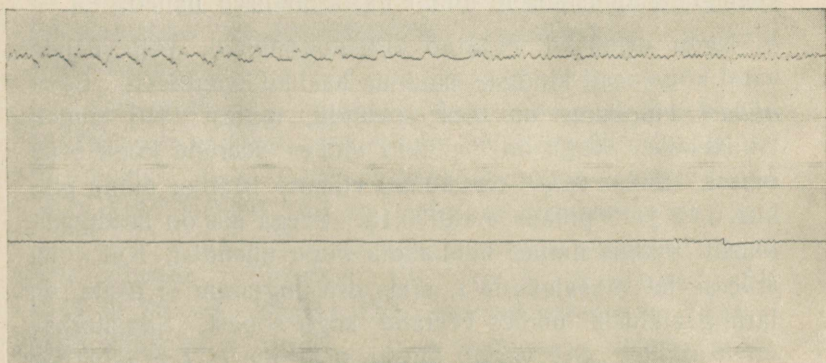
Selles pikemas seletuses Wiedemann on samastanud käsitlelusele oleva konsonandi järsu alguga, mis on eriti omane saksa keelele (*ʔabər, ʔalə* 'aber, alle' jne.) ja mida võib kohata eestigi keeles eritingimusele. Sellega käsikäes on üsna õieti jõutud otsusele, et varemini „aspiratsiooniks“ nimetatud häälik ei moodustu mitte häälehuulte hõngus-asendis olles, vaid häälehuulte suluga. — Noorematest autoritest peab mainima üksnes L. Kettust, kelle „Eestini kielen äännehistoria“ (II trükk 1929) nimetab konsonanti „laryngaaliklusiiliksi, joka muistuttaa suomen n. s. loppuaspiratiota (vrt. suom. *anna' olla*), mutta on sitä paljon voimakkaampi“ (lk. 51). Sama teose 54. lk-l on täiendavalt öeldud:

„Puuttumatta tämän tarkemmin loppuklusiilien edustukseen huomautamme lopuksi tuosta foneettisesta erikoisuudesta, että etelämurteissa siis sekä *-k* että *-t* ovat kehittyneet samanlaiseksi laryngaaliklusiiliksi. Se on nähtävästi tapahtunut siten, että klusiilisulku on molemmissa klusiileissa muodustunut samalla kertaa sekä suuelimissä että äänijänteissä. Edellinen klusiiliartikulaatio on heikentynyt vähitellen pois ja jälkimäinen jäänyt jäljelle, ehkä entisestään vähän vahventuen.“

Kettunen on siis, nagu Wiedemannigi, veendunud, et kõnesolev lõuna-eesti häälik on larüngaalne klusiil. Võimalik on Kettuse oletus, et kord on lõuna-eesti murretes esinenud niisugused klusiilid, mida artikuleerides moodus-

Pilt 1. Ostsillogramm kanepimurdelisest sõnast *añna*?. Pildil on näha *a*,² ja viimase eksplosioon.

Pilt 2. Ostsillogramm kanepimurdelisest sõnast *tule*?. Pildil on näha *e*,² ja viimase eksplosioon.

tati samaaegselt oraalne ja larüngaalne sulg. Foneetika-
kirjandus tunneb selliseid klusiile mitmest keelest, muu
seas armeeniast ja mõnedest Kaukaasia keeltest. — F r.
Ä i m ä posthuumses õpperaamatus „Yleisen foneetiikan oppi-
kirja“ (1938), lk. 91 on eesti larüngaalne klusiil samastatud

soome murrete omaga; eesti vastet on peetud ainult kõige tugevamaks.

Alljärgnevalt jääb ülesandeks lähemalt vaadelda, misugune on siis see larüngaalne klusiil ehk kõrisõlme-sulg-häälik, mida tunnevad lõuna-eesi murded. Küsimusele vastamiseks on võetud ette nii kümograafilisi kui ostsillograafilisi katseid, mille tulemusi tahetakse siinkohal esitada. Muuseas on 1938. aasta suvel allakirjutanul olnud võimalus teha ostsillogramme Jyväskylä Pedagoogilise Ülikooli foneetika-laboratooriumis prof. A. P e n t t i l ä lahkel juhatusel, kus katsealuseks oli K a n e p i s t põlvnev ajakirjanik-kirjanik Valev Uibopuu. Katsealune tundis hästi oma kodukohta murret ja vahetevahel tarvitas larüngaalklusiili ja mõningaid muid lõuna-eesi jooni ühiskeeleski. Näidetena on võetud imperatiivid *aõna*[?] ja *tule*[?] üksiksõnana ja lauseosana. Et mõlemal juhul on tulemused olnud samad, võetagu analüüsimisele ainult üksiksõnalised näited.

Nagu osutavad esitatud ostsillogrammid, võib nende varal kõigepealt kindlaks määrata hääliku kvantiteeti. Sõna *aõna*[?] üldpikkus on 0,41 sekundit, millest 0,10 langeb [?]-häälikule. Seega on [?] pikkus umbes veerand kogu sõna omast. Sõnas *tule*[?] on kolme viimase hääliku ühine pikkus 0,42 ja [?] pikkus eraldi 0,15. Seega siis on larüngaalklusiili pikkus umbes kolmandik kogu ühendist. Kui võtta arvesse ka sõnaalguline *t*, mida ostsillogramm ei osuta, on larüngaalklusiil umbes veerand kogu sõnast. Silmatorkav on [?] pikkus. See vastab täiesti oraalsete *k*, *t* ja labiaalse *p* omale, kui need fortised on sõna lõpus samasuguses positsioonis poolpikkadena. Sõnades nagu *tulek*, *aõnet* on *k* ja *t* pikkus harilikult 0,10 ja 0,15 piirides. Kvantiteedit poolpika häälikuna on eesti [?] sedavõrd ilmne klusiil, et pole mingit põhjust teda võrrelda või ühendada lõpphõngusega. Et tegemist on hariliku klusiiliga, seda osutab ka ostsillograafilise kurvi iseloom. Kümograafiline kurv [?]-häälikust osutab samast implosiooni, oklusiooni ja eksplosiooni, nagu *k*, *p*, *t* omad. — Ostsillogrammid osutavad veel, et [?] on õige helitu ja kuulub selle poolest järelikult fortiste rühma.

Häälehuuled peavad ʔ moodustamisel olema täielikult suletud. Huvitav on veel märkida, et nagu *k*, *p*, *t* järel kuulub absoluutses lõpus mingisugust õige lühikest ebamäärast ning hästi helitut vokaali, mida registreerib ka niihästi kümograaf kui ostsillograaf, samuti näeb ʔ-kurvistki, et pärast eksplosiooni on jälgi mingisugusest vokaalelemendist.

Järsust algust ja lõpust erineb eesti ʔ peamiselt oma kvantiteedi tõttu. Nagu järsku algu ja lõppu moodustades, nõnda siingi sulguvad häälehuuled järsku ning avanevad siis uuesti kopsust tuleva õhuvoolu survele. Sulgumine ja avanemine on nõnda järsud, et need tulevad kuuldavale erilise naksuna. Eesti larüngaalset klusiili võib võrrelda semi keelte vastetega, heebrea alefiga ja arabia eraldus-hamzaga (W. H. T. Gairdner, *The Phonetics of Arabic*, lk. 30 jj.). Kvantiteedi poolest tuleb arvesse võtta ka põhja-savo larüngaalklusiili (vt. A. Rytkönen „Pohjoissavolaisen laryngaaliklusiilin kvantiteetista“, *Virittäjä* 1936, lk. 246 jj-d.).

Leivu keelesaare murre tunneb peale *h* ja ʔ veel üht larüngaalset häälikut, mis esineb sõnasiseselt mitmetel eri tingimustel. Seda kõrisõlme-häälikut on uurijad tähistanud ʔ-ga: *āʔgi* ʔ 'haagid', *maʔatē* 'maha', *pūʔaba* 'pühapäev', *raʔa* 'raha', *vaʔan* 'vahane', *vaʔettama* 'vahetama', *paʔatta* ʔ 'pajatada, kõnelda'. (Enamaid näiteid on V. Niilusel, *EK* 1936, lk. 36 jj-d.) Nagu paistab esitatud näiteist, on ʔ kõigepealt kadunud *h* asemel. Leivu larüngaalse hääliku kohta ei ole olnud võimalik ette võtta eksperimentaalseid uurimisi. Akustilise mulje järgi on see täiesti sama mis läti ja liivi katkehäälik. Viimane larüngaalhäälik võib teatavasti moodustuda ka häälehuulte suluga, kuid siin on sulg ajalisel väga lühike. Sageli on katkehääliku moodustamisel häälehuultes ainult ahtus. Vt. L. Kettunen „Livisches Wörterbuch“, lk. XXI; J. Poirot „Sur l'accent lette“, *Vox* 1913, lk. 231 jj-d.

Paul Ariste.

The Glottal Stop in the South-Estonian Dialects.

In the South-Estonian dialects the glottal stop is found both after vowels and after consonants. It differs from the German glottal stop in length for it is quite as long as the Estonian stops k, p, t. It is pronounced with the vocal cords entirely closed. Two sounds resembling it are the Hebrew *aleph* and the Arabic *hamza*.

